

Sufinansira
Evropska unija

german
cooperation
DEUTSCHE ZUSAMMENARBEIT

EU4BusinessRecovery

Za konkurentnu i inovativnu domaću ekonomiju
For competitive and innovative local economy

Procjena potreba za COVID-19

Potrebe mikro, malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini za prevazilaženje krize

Procjena potreba za COVID-19

Potrebe mikro, malih i srednjih preduzeća u Bosni i
Hercegovini za prevazilaženje krize

mart 2021. godine

IMPRESUM

Analiza potreba vezanih za COVID-19 - Potrebe mikro, malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini za prevazilaženje krize

Autor:

Tobias Welle

Izdavač:

Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

EU4BusinessRecovery

Ublažavanje posljedica krize izazvane pandemijom COVID-19 na MMSP-e u metal-skoj, mašinskoj i drvnoj industriji i sektoru turizma u Bosni i Hercegovini

Adresa

Vrbanja 1, Sarajevo City Centre – 12. sprat, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, www.eu4business.ba

Grafičko oblikovanje:

BORAM

Photo credits/Sources:

Ova publikacija je pripremljena u sklopu projekta EU4BusinessRecovery koji pruža podršku Bosni i Hercegovini u ublažavanju negativnih ekonomskih posljedica uzrokovanih pandemijom COVID-19. Projekat pomaže izvozno orijentisanim MMSP-ima i poljoprivredno-prehrambenim i turističkim djelatnostima da nastave s radom i sačuvaju radna mjesta, te uz to pomaže preduzetnicama, mladima i drugim osjetljivim kategorijama da pokrenu vlastiti biznis. Ova publikacija je nastala uz finansijsku podršku Evropske unije (EU) i njemačke vlade (BMZ). Za sadržaj je odgovoran isključivo Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH i isti stoga ne mora nužno odražavati stavove EU ili BMZ-a.

EU4BusinessRecovery zajednički finansiraju Evropska unija i njemačka vlada. Projekat zajedno provode GIZ, UNDP i ILO.

© 2021 EU4BusinessRecovery. Sva prava pridržana.

SADRŽAJ

SKRAĆENICE	5
IZVRŠNI SAŽETAK	6
1. METODOLOGIJA	8
2. DRVNI I METALSKI SEKTOR.....	9
2.1 Kratkoročne posljedice i očekivani dugoročni razvoj	9
2.2 Potrebe drvnog i metalnog sektora	13
2.3 Tekuće mjere podrške u drvnom i metalnom sektoru	13
2.4 Preostale potrebe drvnog i metalnog sektora	15
3. SEKTOR TURIZMA	18
3.1 Kratkoročne posljedice i očekivani dugoročni razvoj	18
3.2 Potrebe turističkog sektora	20
3.3 Tekuće mjere podrške u sektoru turizma	21
3.4 Preostale potrebe turističkog sektora	22
<u>Ilustracija 1. Indeks industrijske proizvodnje (drvo) u Bosni i Hercegovini od novembra 2019. do novembra</u>	<u>11</u>
<u>2020. godine.....</u>	<u>11</u>
<u>Ilustracija 2. Indeks industrijske proizvodnje (metal) u Bosni i Hercegovini od novembra 2019. do novembra</u>	<u>11</u>
<u>2020. godine.....</u>	<u>11</u>
<u>Ilustracija 3. Broj turističkih dolazaka u RS u 2020. godini u poređenju s 2019. godinom.....</u>	<u>19</u>
<u>Ilustracija 4. Broj turističkih noćenja u RS u 2020. godini u poređenju s 2019. godinom</u>	<u>19</u>
<u>Tabela 1. Preostale potrebe MMSP-a u drvnom i metalnom sektoru</u>	<u>16</u>
<u>Tabela 2. Preostale potrebe MMSP-a u sektoru turizma</u>	<u>22</u>

SKRAĆENICE

BiH	Bosna i Hercegovina
DoA	Opis Akcije
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
GIZ	Njemačko društvo za međunarodnu saradnju
GVC	globalni lanac vrijednosti
IKT	informacijsko-komunikacijske tehnologije
IIP	indeks industrijske proizvodnje
ILO	Međunarodna organizacija rada
MMSP	mikro, mala i srednja preduzeća
NVO	nevladina organizacija
OSH	sigurnost i zaštita na radu
RS	Republika Srpska
UNDP	Razvojni program Ujedinjenih nacija

IZVRŠNI SAŽETAK

Prema poslovnim istraživanjima izvršenim u martu 2020. godine, kriza izazvana pandemijom COVID-19 zahvatila je 90% mikro i malih preduzeća u metalском, drvnom, tekstilnom i agroprerađivačkom sektoru, dok su neki uslužni sektori poput turizma, transporta i ugostiteljstva pretrpjeli strašan pad poslovanja i zaposlenosti. Priliv stranih direktnih investicija u zemlju je praktično stao tokom trajanja pandemije COVID-19.¹

Kratkoročni efekti na drvni, metalски i turistički sektor uključuju:

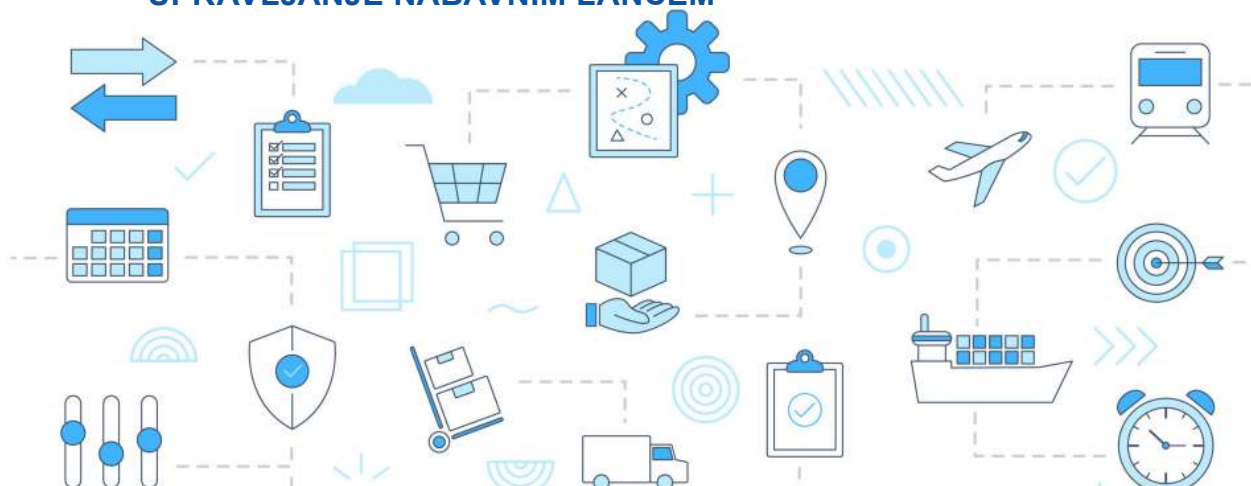
- poremećaje u nabavnim lancima,
- pad izvoza,
- probleme s prometom i likvidnošću,
- pad proizvodnje (drvo i metal), odnosno nedolazak turista (turizam),
- zatvaranje preduzeća i gubitak radnih mjesta.

Dugoročnije posmatrano, da bi ponovo uspostavila redovno poslovanje preduzeća će morati da uvedu ozbiljne izmjene koje će nositi i određene troškovne implikacije, između ostalog i da bi osigurale sigurno radno okruženje. U sektoru turizma, pandemija COVID-19 će promijeniti način na koji ljudi putuju, a turisti će očekivati individualizirana iskustva prilagođena njihovim ličnim potrebama.

Ključne potrebe MMSP-a u ovom sektoru se odnose na:

- adekvatnu sigurnost i zaštitu na radu,
- pristup finansijskim sredstvima,
- upravljanje inovacijama u proizvodima i procesima / prilagođavanje poslovnog modela i ponude usluga,
- podršku za pristup novim tržištima i formiranje novih partnerstava / reorijentaciju poslovanja ka novim tržištima,
- upravljanje nabavnim lancem (u drvnom i metalском sektoru),
- procjenu rizika i upravnu implementaciju (u drvnom i metalском sektoru),

UPRAVLJANJE NABAVNIM LANCEM

Tekuće mjere podrške koje nude domaće vlasti sastoje se od poreznih mjera i subvencioniranja plata i operativnih troškova. Međunarodne mjere podrške su raznovrsnije i kreću se od podrške mjerama sigurnosti i zaštite na radu do dugoročnog finansiranja, prilagođavanja tehnologija, inovacija u proizvodima i procesima i ekonomskog regulatornog okruženja.

Okvirno posmatrano, u drvnom i metalnom sektoru inoviranje proizvoda i procesa na osnovu boljeg poznavanja tržišta i nabavnih lanaca predstavlja još jedan ključni odgovor na posljedice krize. Kao hitni prioritet, Akcija bi trebala rezultirati većom sposobnošću MMSP-a da osiguraju kontinuitet poslovanja i unaprijede svoje poslovanje na način koji će im omogućiti da razvijaju nove proizvode i usluge i ulaze na nova tržišta. Oporavak nabavnih lanaca će rezultirati većom vertikalnom integracijom, automatizacijom, digitalizacijom i efikasnim korištenjem resursa. U konačnici, podržana preduzeća bi trebala postati otpornija tako što će usvojiti održivije modele poslovanja i diverzificirati svoje proizvode i tržišta uz istovremeno zadržavanje radne snage i postepeno stvaranje novih radnih mjesta.

Ako posmatramo turistički sektor, ključ odgovora na krizu leži u ponovnom uspostavljanju povjerenja kod turista i stvaranju okruženja koje nudi zaštitu od virusa COVID-19. Paralelno s tim, MMSP-e treba podržati da bi se prilagodili i izgradili otporniji održivi turizam. To se može ostvariti samo ako se MMSP-i posvete razvoju turističke ponude i inovativnih marketinških (a ne samo promotivnih) aktivnosti u konkretnim destinacijama, time dajući odgovor na izazove koje postavlja COVID-19 i dodajući vrijednost cijelom lancu vrijednosti kroz intenzivnu međusobnu saradnju unutar DMO-a i/ili partnerstava.

1. METODOLOGIJA

Analizu je izvršio GIZ-ov ured u BiH u martu 2021. godine, u okviru projekta EU4Business Recovery.

Cilj ove analize je identifikacija neiskorištenih potencijala za podršku drvnom, metalnom i turističkom sektoru u BiH kao ciljnim sektorima pogođenim pandemijom COVID-19.

Anketna pitanja na koja je ova analiza pokušala dati odgovor su:

1. Kakve je efekte COVID-19 imao na ciljne sektore u BiH?
2. Šta je potrebno MMSP-ima u ciljnim sektorima?
3. Koje mjere podrške su trenutno na raspolaganju ciljnim sektorima u BiH?
4. Koje još nezadovoljene potrebe imaju MMSP-i u ciljnim sektorima?

Za utvrđivanje utjecaja pandemije na ciljne sektore i postojećih mjera podrške korišteni su **sekundarni podaci** (anketna pitanja br. 1 i 3). Korišteni su javno dostupni podaci i izvještaji koji su relevantni, jednostavni za tumačenje i predstavljaju pouzdane i aktuelne izvore podataka navedene u napomenama na kraju ovog dokumenta.

Primarni podaci su korišteni za utvrđivanje početnih i preostalih potreba MMSP-a (anketna pitanja br. 2 i 4), uz dodatne provjere pomoću sekundarnih podataka. Prikupljeni su pomoću polustrukturisanih razgovora koje su GIZ-ovi eksperti obavili sa ključnim akterima:

- 7 individualnih sastanaka sa ključnim akterima u sektoru turizma, održanih u augustu 2020. godine:
 - 1) Fondacija/incijativa Sarajevo Navigator (web platforma), "Odmori u BiH"/Linden d.o.o.; 2) Udruženje hotelijera u BiH i predstavnik Hoteli Sunce Neum; 3) Turistička organizacija Jahorina - Istočno Sarajevo (partnerski projekat Sarajevsko-romanijske regije – turizam na otvorenom; 4) Turistički klaster Una Sana; 5) Turistički klaster Hercegovina; 6) Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu; 7) Turistička zajednica Hercegovačko-neretvanskog kantona; 8) Turistička zajednica Srednjobosanskog kantona; 9) Udruženje poslodavaca trgovine i ugostiteljstva Republike Srpske "Horeca"
- 6 individualnih sastanaka s ključnim akterima iz izvozno orijentisanih sektora, održanih u septembru 2020. godine:
 - 1) Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine, 2) Privredna komora Federacije BiH, 3) Privredna komora Republike Srpske, 4) Klaster Drvo-PD Prijedor, 5) Drvni klaster Hercegovina, 6) Vijeće stranih investitora.

Između ostalog, u razgovorima je traženo mišljenje aktera o Akcionom dokumentu, o ključnim temama vezanim za pristup koji će se koristiti i aktivnostima koje će biti predočene u Opisu Akcije. Akteri su okvirno potvrdili da predloženi djelokrug i pristup Akcije odgovaraju njihovim potrebama.

2. DRVNI I METALSKI SEKTOR

Drvena industrija je jedna od najjačih industrija u zemlji, sa izrazito pozitivnim bilan- som vanjskotrgovinske razmjene. Obuhvata 1328 privredna subjekta² koji pos- luju pretežno u podsektorima proizvodnje namještaja i građevinske stolarije.³ Bosanskohercegovačka preduzeća ulažu velike napore u razvoj ovog sektora, često kroz vlastiti dizajn i proizvode dizajnirane od strane vodećih svjetskih dizajnera.

Strateškim korištenjem dostupnih resursa Bosna i Hercegovina kontinuirano jača svoju metaloprerađivačku i elektroindustriju, koje prerastaju u najperspektivniji potencijal ove zemlje. U metaloprerađivačkoj i mašinskoj industriji posluje 1149 preduzeća⁴, što uključu- je bazne metale, preradu metala i proizvodnju raznih proizvoda od metala. Automobilaska industrija ostvaruje snažan rast i visoku profitabilnost. Namjenska industrija je još jedan važan pokretač ovog sektora i odlikuje je kombinacija tradicije i kvalitetnih proizvoda.

Većina preduzeća u oba sektora radi primarno za izvoz i čini veliki dio ukupne vrijed- nosti izvoza.⁵

2.1 Kratkoročne posljedice i očekivani dugoročni razvoj

Poremećaji nabavnih lanaca

Industrije koje se oslanjaju na globalne lance vrijednosti su među najteže pogođenima. Proizvodnja na Zapadnom Balkanu trpi kako zbog poremećene nabavke koja usporava proizvodnju tako i zbog smanjenja potražnje uzrokovanog recesijom kod trgovinskih partnera u EU. Najteže pogođeni su, između ostalih, sektor namještaja, proizvođači elek- tričnih mašina i opreme, mašina i mehaničkih uređaja, automobila, koji su najdublje inte- grisani u evropsku trgovinu posredstvom globalnih lanaca vrijednosti. Neki od njih, npr. automobilaska industrija, su privremeno praktično obustavili poslovanje. Međutim, s obzi- rom na relativno visok udjel uvoza u njihovom izvozu robe, negativne posljedice na spol- jnotrgovinsku poziciju Bosne i Hercegovine su nešto manje nego kod susjednih zemalja.⁶

Kao i u mnogim drugim sektorima, poremećaji u nabavnim lancima oslonjenim na šume rezultirali su oštrim padom izvoza i uvoza širom svijeta. Došlo je do opadanja globalne potražnja za drvetom i drvnim proizvodima, uključujući tropske vrste drve- ta, grafički papir i drveni namještaj. Suočeni sa odgađanjem ili otkazivanjem narudžbi za drvo i proizvode od drveta, sektori koji se oslanjaju na šume nisu mogli nastavi- ti s posluju punim kapacitetom. Ove izazove je intenziviralo i otežano poslovanje u teško pogođenim sektorima koji su usko vezani za šume i šumarstvo, između osta- log u transportnom sektoru, rekreaciji i turizmu oslonjenom na šume, te sektorima koji koriste drvo kao sirovinu, uključujući građevinarstvo i proizvodnju automobila⁷.

Pad izvoza

Prema zvaničnim vanjskotrgovinskim statistikama⁸, u periodu od januara do decembra 2020. godine izvoz iz BiH je bio 8,5% manji u odnosu na isti period 2019. godine. Izvoz *pluta i proizvoda od pluta* se smanjio po prvi put u posljednje četiri godine, dok je inače rastao stopom do 15% godišnje. Pad je zabilježen i kod *namještaja (proizvodnja) i dijelova za namještaj*. Iako manje naglašeno, sektor ponovo bilježi manji izvoz u odnosu na 2019. godinu i to nakon što je već doživio kontrakciju u odnosu na 2018 godinu⁹. Međutim, izvoz je značajno opao tokom prvih nekoliko mjeseci pandemije (mart, april i maj 2020.), kada je dostigao tek 2/3 obima ostvarenog u istim mjesecima prethodne godine.¹⁰

Drvni sektor (C16 i C31) je u 2020. godini ostvario izvoz od oko 14% (u vrijednosti od 1,5 miliona KM).

Proizvodnja metala, mašine i transportna oprema, industrijske mašine i oprema su zabilježili pad po prvi put u zadnje tri godine, gdje je uobičajena stopa rasta iznosila do 18%¹¹. Najveći pad izvoza je zabilježen tokom prvih nekoliko mjeseci pandemije (mart, april i maj 2020.), kada je izvoz dostigao tek 2/3 obima ostvarenog u istim mjesecima prethodne godine.

Metaloprerađivački sektor (C22-C30) je 2020. godine činio oko 43% ukupnog izvoza. Metaloprerađivački sektor je 2020. godine zabilježio godišnji rast u iznosu od 4,5 miliona KM, što čini samo oko 90% vrijednosti izvoza u 2019. (ukupna vrijednost je bila 5 miliona KM).

Problemi s prometom i likvidnošću

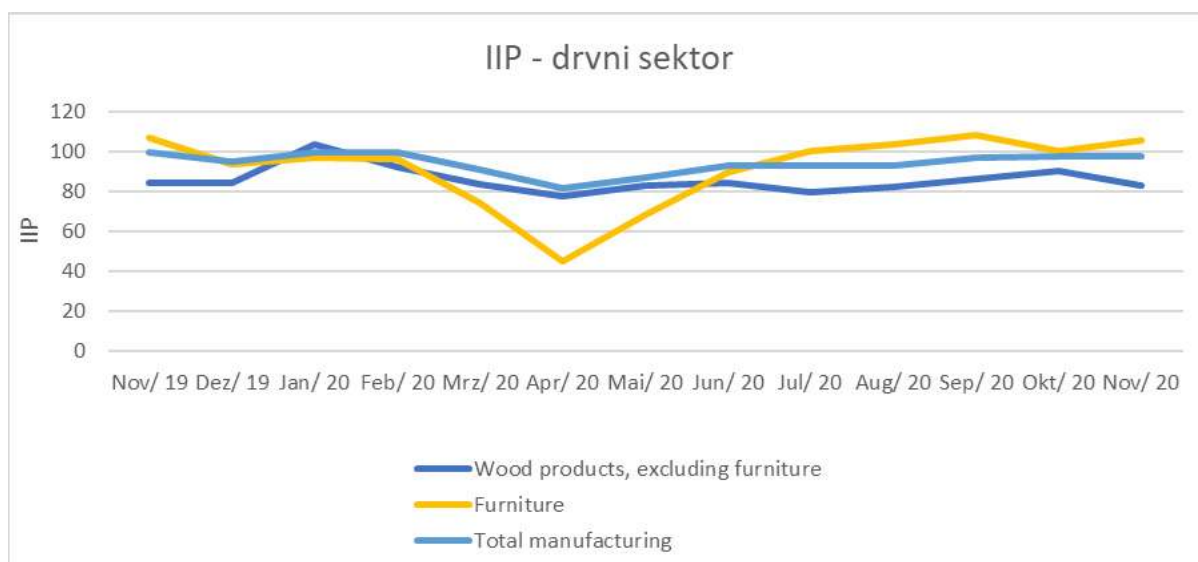
Većina preduzeća u BiH (70%) je imala manji stepen iskorištenosti svojih poslovnih kapaciteta i manji promet zbog COVID-19 mjera uvedenih u martu i aprilu 2020. – ne samo zbog manjeg broja novih narudžbi već i zbog otkazivanja postojećih¹².

U maju 2020. godine, preduzeća u svim sektorima su očekivala smanjenje prometa u tromjesečnom periodu. Pored toga, oko 63% preduzeća u BiH navodi da im glavni problem tokom krize izazvane pandemijom COVID-19 predstavlja likvidnost, s tim da 40% njih navodi da su spremni na novi kredit ili reprogramiranje postojećih.¹³

Pad proizvodnje

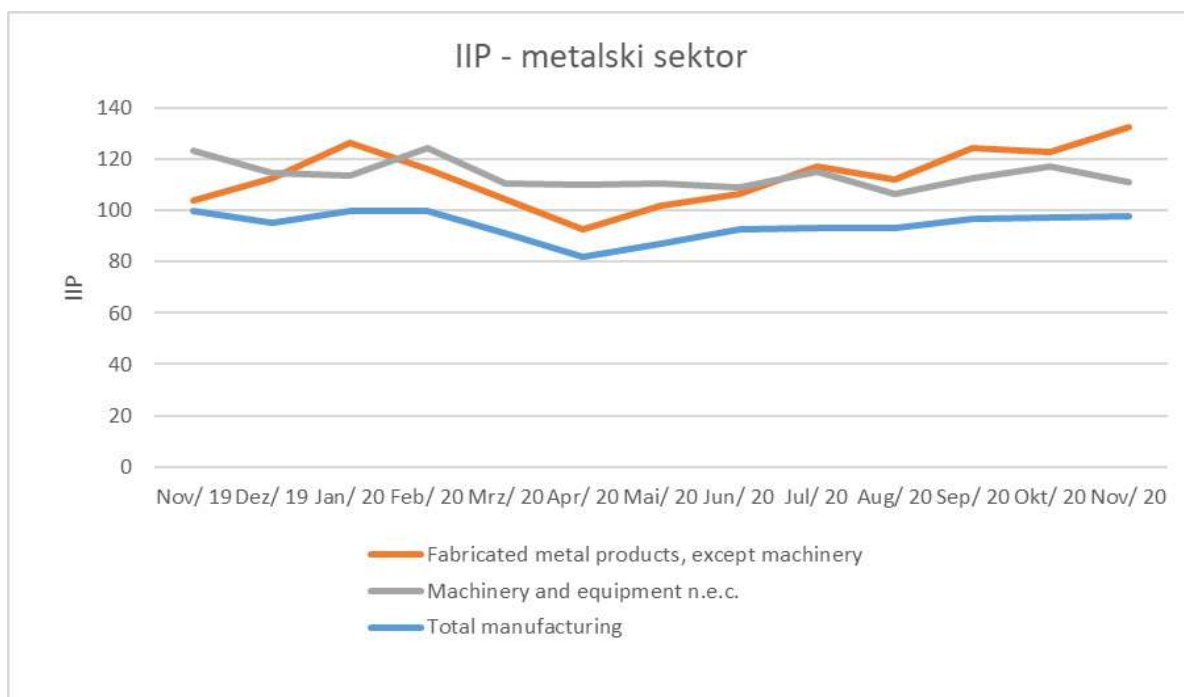
Stagnacija proizvodnje postaje očigledna kada pogledamo indeks industrijske proizvodnje (IIP) – ilustracije 1. i 2.

U drvnom sektoru, oštro pogoršanje od januara 2020. i najveći pad u posljednjoj deceniji ukazuju na ozbiljnost situacije¹⁴. Proizvodi od drveta osim namještaja zabilježili su pad od 25% za četiri mjeseca, nakon čega je u narednim mjesecima zabilježen stabilan oporavak. Međutim, ipak nije dostignut nivo iz januara 2020. U periodu od januara do aprila 2020. godine proizvodnja namještaja opala je za više od 50%, što pokazuje koliko je ovaj sektor pogođen čak i u odnosu na IIP za ukupnu proizvodnju u BiH. Za razliku od nekih drugih privrednih sektora, ovaj podsektor je ostvario potpun oporavak u kratkom roku i čak prevazišao rezultate iz januara 2020.

Ilustracija 1. Indeks industrijske proizvodnje (drvo) u Bosni i Hercegovini od novembra 2019. do novembra 2020. godine¹⁵

Što se tiče metalnog sektora, pad IIP-a za 11% u sektoru mašina i opreme bio je relativno manji nego u proizvodnji drugih metalnih proizvoda. Međutim, sektor mašina i opreme se nije u potpunosti oporavio i do kraja posmatranog perioda u novembru 2020. ostaje ispod januarskog nivoa od 124,4. Proizvodnja ostalih metalnih proizvoda osim mašina doživjela je veći pad i kontrakciju od 27%. Međutim, ovaj sektor ne samo što je ostvario relativno brz oporavak, već je do kraja posmatranog perioda u novembru 2020. prerastao nivo s početka godine.

Ilustracija 2. Indeks industrijske proizvodnje (metal) u Bosni i Hercegovini od novembra 2019. do novembra 2020. godine¹⁶

Zatvaranje preduzeća i gubitak radnih mjesta

Kombinacija smanjenog obima proizvodnje i pada potražnje, nestašice sirovina, nedostatka obrtnih sredstava i povećanja cijena transporta i ponegdje manjka radne snage, prisilila je mnoga preduzeća da obustave poslovanje, u nekim slučajevima trajno. U drvnom sektoru tu se radilo o fabrikama papira i proizvođačima, pilanama, proizvođačima proizvoda od drveta i preduzećima koja se bave sječom šume.¹⁷ Prema Redovnom ekonomskom izvještaju Svjetske banke (prljeće 2020. god.), oko 11% preduzeća navodi da su bili prisiljeni da otpuste radnike, a dodatnih 51,9% da će to možda morati učiniti u skorijoj budućnosti.¹⁸

Statistički podaci o zaposlenosti pokazuju da je 2020. godine zabilježen pad broja zaposlenih u Proizvodnji (područje C, KD BiH) u odnosu na 2019. godinu (oko 2 procentualna boda).¹⁹ Međutim, drveni sektor (u FBiH) je u aprilu 2020. zabilježio najniži nivo zaposlenosti od 2017. godine i izgubio pozitivni trend rasta zapošljavanja prisutan od 2017. naovamo. Slično tome, u metalnom sektoru u FBiH je došlo do drastičnog pada broja zaposlenih u aprilu i maju 2020. godine, koji se do kraja 2020. nije uspio vratiti na nivo iz 2019. godine.²⁰ Podaci o fluktuacijama broja zaposlenih u ciljnim sektorima u Republici Srpskoj nisu bili dostupni u trenutku pripreme ovog izvještaja, pošto će detaljni statistički bilten "Plate, zaposlenost i nezaposlenost" biti objavljen u drugom kvartalu 2021. godine.

Dugoročni razvoj

Naredni period će biti izazovan za bosanskohercegovačka preduzeća s obzirom da im i dalje prijete mogućnost otpuštanja radnika.

Niz izvora navodi na zaključak da će oporavak biti neizvjestan i spor. Preduzeća koja zavise od globalnih nabavnih lanaca će i dalje trpjeti posljedice poremećaja koji negativno utiču na njihove dobavljače i potrošače, a samim tim i na potražnju za njihovim proizvodima. Da bi ponovo uspostavila redovno poslovanje preduzeća će morati da uvedu ozbiljne izmjene koje će nositi i određene troškovne implikacije, između ostalog i da bi osigurale sigurno radno okruženje. U nedostatku djelotvornih politika, ovi novonastali zahtjevi će najvjerojatnije predstavljati veliki teret za preduzeća.²¹

Vjerovatno je da će napredak ostvaren tokom niza godina biti usporen, ili će čak doći do nazadovanja. Zbog manjka sredstava kojima bi efektivno ublažila finansijske gubitke uzrokovane pandemijom, srednja, mala i mikro preduzeća koja dominiraju privredom Bosne i Hercegovine su teže pogođena nego veća preduzeća. Ali vlasnici i malih i velikih preduzeća su i dalje zabrinuti zbog neizvjesne budućnosti.²²

2.2 Potrebe drvnog i metalnog sektora

Potrebe MMSP-a u drvnom i metalnom sektoru su generalno iste kao i potrebe (proizvodne) industrije. Na osnovu primarnih (razgovori sa akterima) i sekundarnih izvora informacija²³, to su:

- **Aдекватna sigurnost i zaštita na radu.** Metalna i drvna industrija su posebno izložene zbog toga što većina radnika mora biti fizički prisutna na poslu i ne postoji mogućnost rada iz daljine.
- **Pristup finansijskim sredstvima.** Potreban da bi se osigurala gotovinska likvidnost i upravljanje dugovanjima na način prilagođen eksternim šokovima. Međutim, pristup finansiranju ne bi trebao biti ograničen samo na likvidnost već treba omogućiti i finansiranje novih tehnologija i inovacija.
- **Podrška za pristup novim tržištima i formiranje novih partnerstava.** Kriza rađa nove mogućnosti. Mnoge korporacije iz EU razmatraju mogućnost premještanja svojih nabavnih lanaca na bliža tržišta (iz Azije u Evropu), što bi za MMSP-e u BiH moglo stvoriti nove prilike za partnersko udruživanje. Za to MMSP-ima trebaju informacije o novim tržištima (analiza tržišta) i pomoć da bi ušli na ta tržišta.
- **Upravljanje inovacijama u proizvodima i procesima.** Uvođenje inovacija i digitalizacije. U periodu oporavka preduzeća će morati da se prilagode i uvedu inovacije u svoj poslovni model kako bi omogućile primjenu digitalizacije i online distributivnih kanala. Pored toga, moraju inovirati i svoje proizvode da bi ih učinili konkurentnijima.
- **Upravljanje dobavljačima.** Reakcija i adaptacija na poremećaje u nabavnom lancu, s obzirom da često saraduju s manjim brojem dobavljača od kojih su mnogi locirani u zemljama i regijama pogođenim COVID-19. Važna činjenica za ciljne sektore je to da su svi sajmovi otkazani ili odgođeni, što otežava nalaženje novih partnera i dobavljača.
- **Analiza rizika i upravna implementacija.** Potrebno je izvršiti analizu pojedinačnih preduzeća i ocijeniti njihovu izloženost posljedicama COVID-19, te pružiti pomoć u određivanju oblasti gdje bi se njihova otpornost na COVID-19 mogla unaprijediti - u smislu radnika, nabavnog lanca, dobiti ili oslanjanja na treće strane.

2.3 Tekuće mjere podrške u drvnom i metalnom sektoru

Kako zbog pojave novih talasa zaraze ovu krizu odlikuju dvije naizmjenične faze (epidemija i oporavak), jednaku pažnju treba posvetiti mjerama spašavanja (kratkoročne mjere) i mjerama oporavka (srednjoročne i dugoročne mjere).

Mjere podrške javnih vlasti

- **Državni nivo.** *Izuzeće od plaćanja indirektnih poreza* na opremu i sredstva donirana za prevenciju, suzbijanje i eliminaciju pandemije. Usvojen je zajednički prijedlog *olakšica za transport i trgovinu osnovnim robama na Zapadnom Balkanu*. Odluka o obaveznoj primjeni *preferencijalnog tretmana domaćeg na jednu godinu*, počevši od 1. juna 2020.²⁴

- Vijeće ministara i entitetske vlade su ugovorile kreditni aranžman sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF), čime su obezbijedena sredstva u iznosu od 330 miliona KM za hitne mjere ublažavanja posljedica pandemije na privredu (61,5% za Federaciju BiH i njenih 10 kantona, 37,5% za Republiku Srpsku i 1% za Brčko distrikt).
- FBiH je odlučila da sredstva iskoristi za *subvencioniranje plata i nadoknadu poslovnih troškova* s naglaskom na izvozna preduzeća, a sredstva su raspoređena na sljedeći način:²⁵
 - Federalno ministarstvo energije, rudarstva i industrije, 30 miliona KM za finansijsku pomoć izvoznicima,
 - Federalno ministarstvo okoliša i turizma, 30 miliona KM za finansijsku pomoć turističko-ugostiteljskom sektoru,
 - Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, 10 miliona KM za finansijsku pomoć poljoprivredno-prehrambenom sektoru,
 - Federalno ministarstvo prometa i komunikacija, 20 miliona KM za finansijsku pomoć sektoru transporta i komunikacija.
- U FBiH je u maju 2020. godine usvojen *Zakon o ublažavanju negativnih ekonomskih posljedica*. Ovaj zakon propisuje subvencioniranje doprinosa za obavezno osiguranje, obustavu obračunavanja i plaćanja zateznih kamata na javne prihode, ukidanje obaveze avansnog plaćanja poreza na dobit, ukidanje obaveze avansnog plaćanja poreza na lična primanja, obustavu obračunavanja zateznih kamata na zakašnjela plaćanja u dužničkim odnosima, obustavu prisilne naplate, očuvanje stabilnosti individualnih plaćanja, odgođenu primjenu propisa, uspostavljanje Garantnog fonda.²⁶
- U Republici Srpskoj je u aprilu 2020. godine usvojena *Uredba sa zakonskom snagom o poreskim mjerama za ublažavanje ekonomskih posljedica*, koja je zatim izmijenjena i dopunjena u maju 2020. Ova uredba obuhvata ranije odluke o odloženom obračunu i plaćanju poreskih obaveza, odgađa rokove za plaćanje šumarskih naknada, protivpožarnih naknada i određenih republičkih i lokalnih taksi, odgađa rok za plaćanje prve rate poreza na prijenos nekretnina, smanjuje paušalni iznos poreza na lična primanja sa 600 KM na 240 KM; privrednim subjektima kojima je zabranjeno obavljanje djelatnosti pokriva plaćanje poreza i doprinosa na neto plate za mjesec mart i isplatu minimalnih plata, poreza i doprinosa za mjesec april iz Fonda solidarnosti.²⁷
- Kantonalne vlasti su prepuštene same sebi; dodijeljeno im je 50% sredstava koje je Federacija BiH primila putem kreditnog aranžmana sa Međunarodnim monetarnim fondom. Ovakvo ponašanje državnih i entitetskih vlasti je dovelo do velikih razlika u kantonalnim mjerama za pomoć privredi. Zbog netransparentnosti i nepravovremenog donošenja mjera nije moguće tačno utvrditi sve mjere usvojene na kantonalnom nivou, ali iste predstavljaju kombinaciju mjera iz usvojenih entitetskih zakona.²⁸

Međunarodne mjere podrške

UNDP je u martu 2020. prezentirao svoj integrisani odgovor na COVID-19 naslovljen "Priprema, odgovor, oporavak". Naglasak je stavljen na tri hitna prioriteta, konkretno podršku sistemima zdravstvene zaštite, višesektorskoj i socioekonomskoj procjeni posljedica i odgovoru. U 2020. godini je isporučeno 9,1 milion komada životno važne medicinske opreme i potrepština, finansiranih od strane 15 domaćih i međunarodnih partnera.²⁹

Projekat Svjetske banke za oporavak i podršku firmama (2021-2024) će pružiti podršku MMSP-ima pogođenim pandemijom u BiH kroz kredite vrijedne 65,30 miliona USD (106 miliona KM). Time će potpomoci oporavak MMSP-a kroz lakši pristup jako potrebnom dugoročnom finansiranju i prilagođenim programima usmjerenim na uvođenje tehnologija i digitalizaciju. Komercijalne banke su oprezno pristupile intenziviranju kreditnog poslovanja s preduzetnicima u periodu kada MMSP-i imaju veću potrebu za dodatnim finansiranjem. Projekat će podržati i izmjenu javnih programa pomoći firmama da se prilagode svijetu nakon pandemije COVID-19. Očekuje se da će ovaj projekat direktno podržati na stotine preduzeća i oko 10000 radnih mjesta.³⁰

Agencija Sjedinjenih Država za međunarodni razvoj – USAID kroz aktivnost "Radna snaga i bolji pristup tržištima" (WHAM) (2017-2022) podržava trgovinsku integraciju BiH u EU i regionalna tržišta kroz jačanje prodaje, izvoza (u EU i regiju) i zapošljavanja u MSP-ima. Implementator je International Executive Service Corps.³¹

Ostale mjere podrške u zemlji obuhvataju:

- **Izazov za promjene** (Challenge to Change - C2C) (2016 - novembar 2021) - osnovni cilj projekta je jačanje ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine i saradnje između Švedske i Bosne i Hercegovine, sa naglaskom na inovacije.³²
- **EU4Business** (april 2018. – mart 2022.) je projekat koji kroz pružanje tehničke podrške omogućava preduzećima, poljoprivrednicima i obrtnicima da bolje iskoriste svoje potencije da bi postali konkurentniji na domaćem i stranim tržištima. Zajednički ga implementiraju GIZ, UNDP i ILO.³³

2.4 Preostale potrebe drvnog i metalnog sektora

Ključni odgovor na krizu leži u sposobnosti konkurentnih MSP-a da se izbore s pritiscima i unaprijede svoju produktivnost, konkurentnost i sigurnost radnog okruženja. Bez obzira na tekuće i planirane mjere podrške MMSP-ima za ublažavanje posljedica kriza, neke potrebe i dalje nisu zadovoljene. Ispod je prikazano poređenje početnih potreba MMSP-a, tekućih mjera podrške i preostalih potreba. Ovaj dio je u značajnoj mjeri zasnovan na zaključcima iz intervjua sa ključnim akterima.³⁴ Mjere direktne podrške MMSP-ima su neophodne da bi se sačuvala radna mjesta, omogućio brži oporavak poslovanja i povećala otpornost na promjene u vrlo izazovnom tržišnom okruženju.

Tabela 1. Preostale potrebe MMSP-a u drvnom i metalnom sektoru

Početne potrebe MMSP-a	Tekuće mjere podrške	Preostale potrebe
Adekvatna sigurnost i zaštita na radu	Dovoljna za kratkoročne potrebe, u vidu direktne pomoći u potrošnim sredstvima za zaštitu na radu (UNDP i drugi donatori)	Akteri ne smatraju da su zaštitna <u>potrošna sredstva</u> prioritet. Postoji potreba za sistematskim pristupom zaštiti na radu generalno.
Pristup finansijskim sredstvima	Likvidnost je prvobitno uspostavljena pomoću MMF-ovog kredita i vladinih mjera. Nešto dugoročnog finansiranja će obezbijediti Svjetska banka.	I dalje je potrebna finansijska podrška za druge vrste prilagođavanja, npr. inovacije i upravljanje.
Upravljanje inovacijama u proizvodima i procesima	Određenu podršku pružaju EU4Business i C4C.	Potrebna je značajna finansijska i tehnička podrška za planiranje i uvođenje inovacija u proizvode i procese.
Upravljanje nabavnim lancima	Nisu pronađene tekuće mjere direktne podrške.	Akteri ovo smatraju za prioritet. Podrška je potrebna za unapređivanje upravljanja nabavnim lancima.
Podrška za pristupanje novim tržištima i formiranje novih partnerstava	Djelimično pokriveno kroz EU4Business i C4C.	Potrebna je značajna finansijska i tehnička podrška za analize i prodor na nova tržišta.
Procjena rizika i upravna implementacija	Nisu pronađene tekuće mjere direktne podrške.	Podrška je potrebna radi izgradnje otpornosti.

Na osnovu utvrđenih preostalih potreba, EU4Business Recovery će podršku usmjeriti u tri osnovne oblasti. Oblasti su razmotrene i utvrđene zajedno s ključnim akterima iz izvozno orijentisanih sektora i uključuju sljedeće:

Dugoročna podrška uspostavljanju adekvatne sigurnosti i zaštite na radu

- Podrška se može pružiti u vidu izrade sektorskih smjernica za sigurnost i zaštitu na radu.
- Treba je popratiti tehničkom i finansijskom podrškom odabranim mikro, malim i srednjim preduzećima (MMSP) za uvođenje mjera sigurnosti i zaštite na radu u skladu sa sektorskim smjernicama.

Upravljanje nabavnim lancem (radi veće konkurentnosti)

- Podrška će se sastojati od tehničke i finansijske podrške za izvođenje analiza nabavnih lanaca i uključuje koncepte za uvođenje poboljšanja koje će ponuditi stručnjaci za poslovni razvoj.
- Podrška će se nuditi i za uvođenje relevantnih izmjena u nabavni lanac (tehnička i finansijska podrška).
- To uključuje i organizaciju webinar na određene teme (npr. upravljanje nabavnim lancem).

Pristup novim tržištima (podrška prometu)

- Potrebna je tehnička podrška za određivanje novih tržišta, prilagođavanje palete proizvoda potrebama i uslovima na tim tržištima tokom krize izazvane pandemijom COVID-19 (jačanje online prodaje) i digitalizaciju marketinških aktivnosti (npr. priprema za e-trgovinu).
- Finansijska podrška će se nuditi za finansijske savjetodavne usluge i ulaganja (npr. u softver). Podrška će biti usklađena sa zahtjevima i potrebama MMSP-a, u cilju korištenja njihovih inovacijskih kapaciteta.

Savjetodavne usluge (help desk)

- Uspostavom help desk sistema će se MMSP-ima, preduzetnicima i start-up preduzećima pružati informacije o: i) pravnim ograničenjima za djelatnosti u predmetnim sektorima zbog COVID-19 i ii) kako doći do (kriznog) finansiranja od javnih institucija, međunarodnih donatora i razvojnih banaka.

Shodno tome, analiza provedena u julu 2021. godine za MMSP-a koja posluju u drvnom i metalnom sektoru utvrdila je da je prosječni pad prometa (2020. u odnosu na 2019.) iznosio 4,21%³⁵, što je dovelo do promjene pristupa kod početno odabirnih kriterija navedenih u Akcionom planu projekta EU4BusinessRecovery. Podrška će se pružiti MMSP-ima koja su doživjela pad prometa u 2021. godini, ne uzimajući u obzir srazmjere tog smanjenja.

Okvirno posmatrano, **inoviranje proizvoda i procesa** na osnovu boljeg poznavanja tržišta i nabavnih lanaca predstavlja još jedan ključni odgovor na posljedice krize. Kao hitni prioritet, Akcija bi trebala rezultirati većom sposobnošću MMSP-a da osiguraju kontinuitet poslovanja i unaprijede svoje poslovanje na način koji će im omogućiti da razvijaju nove proizvode i usluge i ulaze na nova tržišta. Oporavak nabavnih lanaca će rezultirati većom vertikalnom integracijom, automatizacijom, digitalizacijom i efikasnim korištenjem resursa. U konačnici, podržana preduzeća bi trebala postati **otpornija** tako što će usvojiti održivije modele poslovanja i diverzificirati svoje proizvode i tržišta uz istovremeno zadržavanje radne snage i postepeno stvaranje novih radnih mjesta.

3. SEKTOR TURIZMA

Turizam je bio značajan pokretač privrede u regiji Zapadnog Balkana tokom prethodne tri godine i 2019. je bila jedna od turistički najuspješnijih godina, sa rekordnim brojem turističkih dolazaka i rekordnim nivoima potrošnje i trgovine unutar regije koji su rezultirali značajnim rastom BDP-a pod jakim uticajem turizma.³⁶

Prema UNWTO-u, BiH se smatra jednom od tri turističke destinacije na svijetu čiji ukupni potencijal za rast turističkog tržišta iznosi 10,5% (za period do 2020. god.).³⁷ Doprinos turizma BDP-u BiH postojano raste od 2012. godine i 2019. godine je dostigao vrhunac sa preko 10%³⁸, odnosno više od 2,2 milijarde USD.

3.1 Kratkoročne posljedice i očekivani dugoročni razvoj

Sektori u kojima se usluge pružaju licem u lice, kao što su turizam, ugostiteljstvo, trgovina i transport, pretrpjeli su najteže posljedice. Turizam, koji je posljednjih godina pokazao potencijal da preraste u jedan od glavnih pokretača privrede, je naročito teško pogođen pandemijom.

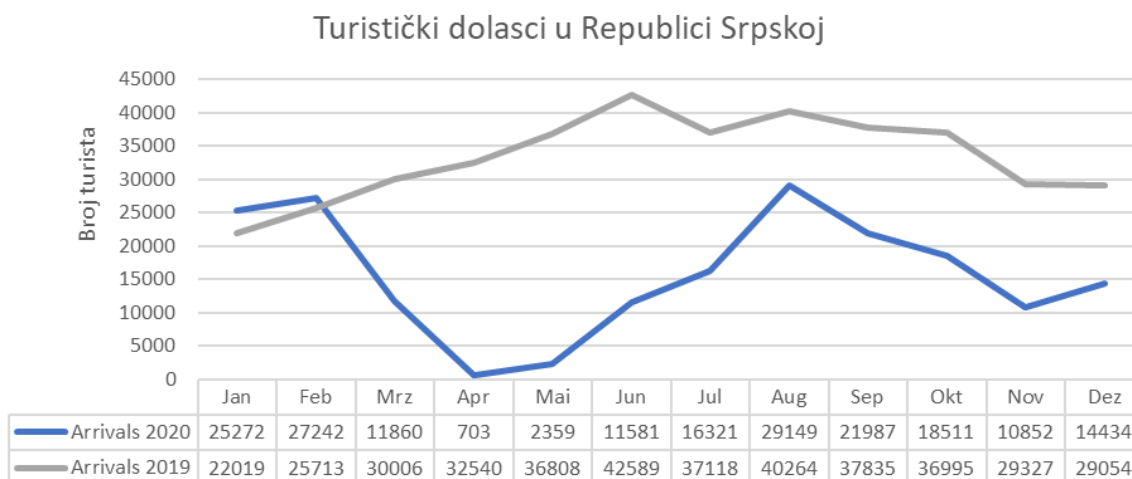
Manjak turističkih dolazaka

Kolaps potražnje je započeo već u februaru 2020. godine, nakon što je Kina u januaru uvela strogu zabranu kretanja. Do marta je i većina evropskih zemalja uvela zabranu kretanja, što je značilo da je predsezona otkazana.³⁹ Nakon toga je zbog ograničenja kretanja i mjera socijalnog distanciranja efektivno izgubljena i ljetna turistička sezona.⁴⁰ Iako je regija svela broj slučajeva COVID-19 na prihvatljive nivoe, EU je postavila izrazito strog režim za putovanja u ovu regiju. Takve odluke su donesene u cilju zaštite javnog zdravlja, ali su negativno uticale na privredu u regiji.⁴¹

Projekcije za međunarodnu turističku industriju predviđaju pad od 45% do 70% u 2020. godini.⁴² U periodu od januara do novembra 2020. zabilježeno je 458.505 turističkih dolazaka, što je za 70,3% manje nego u istom periodu 2019. godine.⁴³

Na primjer, u periodu od januara do novembra 2020. u RS je zabilježeno 175.837 turističkih dolazaka, što je za 52,6% manje nego u istom periodu 2019. godine.⁴⁴ Proporcije problema postaju jasnije kada detaljno razmotrimo stanje u 2020. godini.

U aprilu praktično nije bilo turističkih dolazaka. Za razliku od izvoza robe, u turističkoj industriji se tako izgubljeni prihodi ne mogu kasnije lako nadoknaditi. Krevet koji nije popunjen u aprilu se ne može dvostruko popuniti u nekom kasnijem trenutku. Tokom cijele godine, broj turističkih dolazaka je ostao niži od očekivanog.

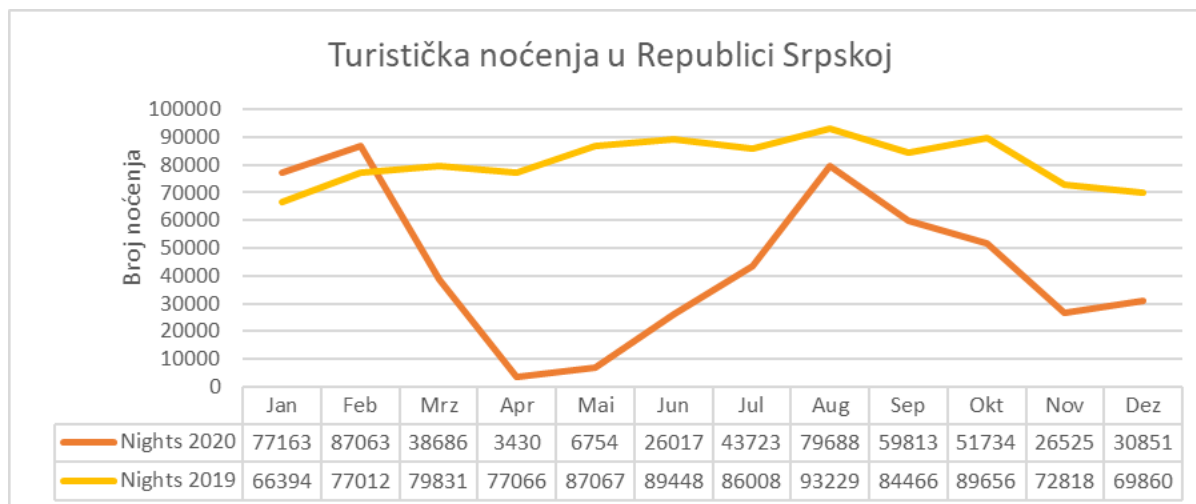

Ilustracija 3. Broj turističkih dolazaka u RS u 2020. godini u poređenju s 2019. godinom⁴⁵

Manjak turističkih noćenja

U periodu od januara do novembra 2020. zabilježeno je 1.155.033 turističkih noćenja, što je za 63,7% manje nego u istom periodu 2019. godine. Broj noćenja domaćih turista bio je manji za 20,8% a stranih turista za 80,1%, u poređenju s istim periodom 2019. godine. Domaći turisti su ostvarili 60,4% ukupnog broja noćenja, a strani turisti 39,6%.⁴⁶

U periodu od januara do novembra 2020. u RS je zabilježeno ukupno 550.596 noćenja, što je za 44,6% manje nego u istom periodu 2019. godine.⁴⁷ Pored manjeg broja turističkih dolazaka u periodu januar-april 2020, turisti su u prosjeku imali i manji broj noćenja, što je dodatno umanjilo prihode turističkog sektora. Ovaj trend postaje očigledniji kada posmatramo broj turističkih noćenja u 2020. u poređenju sa 2019. godinom

Ilustracija 4. Broj turističkih noćenja u RS u 2020. godini u poređenju s 2019. godinom⁴⁸

Gubitak radnih mjesta

Kao rezultat pandemije došlo je do otpuštanja na hiljade radnika u sektoru turizma - sektoru koji je prethodne godine ostvario 10,2% ukupnog društvenog dohotka (oko 2 milijarde EUR ili 2,35 milijardi USD) i zaposlio 50.000 osoba.⁴⁹ Ugrožene su hiljade radnih mjesta u turističkoj industriji, a prihodi od turizma su opali za skoro 80%.⁵⁰

Dugoročni razvoj

Globalno se očekuje da se prihodi od turizma neće vratiti na nivoe iz 2019. sve do 2023. godine. U Svjetskoj ekonomskoj prognozi za oktobar predviđeno je smanjenje obima svjetske ekonomije za 4,4% u 2020. godini. U ekonomijama koje zavise od turizma taj šok će biti daleko veći. Za te zemlje predviđen je pad realnog BDP-a od 12-21%, zavisno od regije.⁵¹ Kriza će pored toga imati ozbiljan uticaj i na stopu zaposlenosti, posebno u turizmu. Ekonomski oporavak turizma je istovremeno i postepeniji, tako da rast u kasnijem dijelu godine ne može kompenzirati gubitke iz ljetne sezone.

Pandemija COVID-19 će promijeniti način na koji ljudi putuju kao i očekivanja turista. Može se očekivati prelazak sa masovnog turizma na individualnija iskustva prilagođena ličnim željama. Razvoj održivog turizma je ključan faktor oporavka zemalja Zapadnog Balkana nakon pandemije COVID-19. Brz oporavak nacionalnih ekonomija se može očekivati samo uz koordinaciju aktivnosti između preduzeća i nadležnih vlasti.⁵²

3.2 Potrebe turističkog sektora

Na osnovu primarnih (razgovori sa akterima) i sekundarnih izvora informacija⁵³, te potrebe uključuju sljedeće:

- **Aдекватna sigurnost i zaštita na radu, čime će se ponovo uspostaviti povjerenje posjetilaca.** Sektor turizma mora posvetiti posebnu pažnju organizaciji ugostiteljskih djelatnosti i procedurama za pružanje usluga licem u lice, kako bi se povratilo povjerenje posjetilaca i osiguralo poštovanje fizičkih mjera zaštite.
- **Pristup finansijskim sredstvima radi očuvanja kapaciteta u sektoru.** MMSP-ima treba podrška da bi mogli isplaćivati plate i doprinose u lošijim mjesecima i tako zadržati kvalitetno osoblje. Na primjer, ako izgubite dobrog i iskusnog šefa kuhinje jako je teško i skupo pronaći novoga, a isto važi i za skoro sve stalno zaposlene u ovom sektoru.
- **Reorijentacija poslovanja radi opsluživanja novih tržišta.** Ulaganja u strukturne i fizičke adaptacije da bi se zadovoljila očekivanja posjetilaca u prvoj fazi oporavka ali i dugoročno osigurao prodor na nova tržišta, npr. tržište domaćeg turizma, smještaj za studente, alternativni prostor za rad na daljinu te jedna od vodećih tema danas: zelena certifikacija.
- **Prilagođavanje poslovnog modela i ponude usluga.** Sektoru su potrebne stalne inovacije i transformacija. Pored toga, turističke djelatnosti i destinacije moraju prilagoditi ponudu kroz nove cijene i pakete kojima će zadovoljiti nove obrasce putovanja. Kriza bi mogla imati značajan i dugotrajan uticaj na obrasce ponašanja potrošača, što će ubrzati digitalizaciju, staviti veći naglasak na zdravlje i higijenu i povećati potražnju za beskontaktnim iskustvima i načinima plaćanja. Diverzifikacija ponude u cilju prevazilaženja sezonalnosti.

3.3 Tekuće mjere podrške u sektoru turizma

Mjere podrške javnih vlasti

Ekonomske posljedice pandemije COVID-19 zahtijevaju hitnu reakciju u vidu politika koje će sačuvati privredu i omogućiti građanima da sačuvaju radna mjesta i prihode. Do sada preduzete mjere obuhvataju makroekonomske i fiskalne mjere: hitne mjere centralnih banaka za održavanje likvidnosti, opsežne poreske olakšice, subvencioniranje plata, naknade za nezaposlene, odloženo plaćanje komunalnih režija i najamnina, hipotekarne olakšice, kredite i kreditne garancije za preduzeća⁵⁴.

Kako je već spomenuto u prethodnom poglavlju, Vijeće ministara i entitetske vlade su ugovorile kreditni aranžman sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF), čime su obezbijedena sredstva u iznosu od 330 miliona KM za hitne mjere ublažavanja posljedica pandemije na privredu. FBiH je odlučila da sredstva iskoristi za *subvencioniranje plata i nadoknadu poslovnih troškova* s naglaskom na izvozna preduzeća.⁵⁵ Federalno ministarstvo okoliša i turizma izdvojilo je 30 miliona KM za finansijsku pomoć turističko-ugostiteljskom sektoru. U FBiH je dalja podrška organizovana na kantonalnom nivou.

Turistički sektor u Bijaču je uveo vaučere za ovu ljetnu sezonu, ali po navodima intervjuisanih aktera inicijativa nije bila uspješna. Ministarstvo turizma i trgovine RS je takođe uvelo turističke vaučere 2020. godine i do kraja godine je izdato oko 25.000 vaučera. Pravo na dodjelu turističkog vaučera u vrijednosti od 100 KM mogu ostvariti svi odrasli građani RS i svaki korisnik može iskoristiti jedan vaučer za plaćanje troškova usluge smještaja u minimalnom trajanju od dva noćenja zaredom.⁵⁶

Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa (MVTEO) je najavilo svoju Vanjskotrgovinsku politiku i strana ulaganja s naglaskom na vodne resurse, turizam i zaštitu okoliša - integraciju turističkog sektora u BiH i njegovo povezivanje sa destinacijama van BiH, unapređivanje stepena zaštite okoliša.

Međunarodna podrška

*Agencija Sjedinjenih Država za međunarodni razvoj - Razvoj održivog turizma u Bosni i Hercegovini – Turizam (2020. - avgust 2025.) podržava oporavak turističkog sektora od negativnih posljedica pandemije podstičući saradnju između svih nivoa vlasti, industrije i aktera u zajednicama. Da bi se Bosna i Hercegovina pretvorila u konkurentniju destinaciju, kroz projekat se unapređuje regulatorno okruženje za privredu, povećava kvalitet i raznolikost proizvoda i iskustava, vrši profesionalizacija ljudskih i institucionalnih kapaciteta i kreativno brendiranje i promocija Bosne i Hercegovine usmjerena na profitabilne posjetioce.*⁵⁷

ISP BiH kredit za MSP-e i prioritetne projekte IV *Evropske investicione banke (EIB)* se sastoji od kredita za finansiranje projekata manjeg i srednjeg obima za mala i srednja preduzeća (MSP), preduzeća srednje tržišne kapitalizacije u sektorima industrije, turizma usluga i poljoprivrede te za lokalne vlasti za projekte iz oblasti zaštite okoliša, energetske efikasnosti, ekonomije znanja ili infrastrukture⁵⁸.

Projekat *EU4Agri* je usmjeren na povećanje investicija u poljoprivredno-prehrambeni sektor i educiranje poljoprivrednih proizvođača i drugih učesnika u lancima vrijednosti putem proširenog pružanja savjetodavnih usluga i unapređivanje prilika za privređivanje u ruralnim područjima⁵⁹. Sektor turizma može očekivati indirektne koristi.

Program prekogranične saradnje između Bosne i Hercegovine i Crne Gore usmjerava podršku na jačanje turizma i kulturnog i prirodnog naslijeđa uz druge fokalne tačke.

3.4 Preostale potrebe turističkog sektora

Kriza predstavlja mogućnost da se preispita sektor turizma i njegov doprinos ljudima i planeti; priliku da ponovo izgradimo turistički sektor koji će biti održiviji, inkluzivniji i otporniji i osigurati da svi jednako uživaju prednosti koje donosi.⁶⁰

Pod okriljem i u sklopu makroekonomskih i fiskalno-finansijskih mjera koje su vlasti već uvele, neophodne su i mjere direktne podrške MMSP-ima kako bi se sačuvala radna mjesta, omogućio brži oporavak poslovanja i povećala otpornost na promjene u vrlo izazovnom tržišnom okruženju.

Tabela 2. Preostale potrebe MMSP-a u sektoru turizma

Počete potrebe MMSP-a	Tekuće mjere podrške	Preostale potrebe
Adekvatna sigurnost i zaštita na radu, čime će se ponovo uspostaviti povjerenje posjetilaca	Dovoljna za kratkoročne potrebe, u vidu direktne pomoći u potrošnim materijalima za zaštitu na radu (UNDP i drugi donatori)	Akteri ne smatraju da su zaštitna <u>potrošna sredstva</u> prioritet. Postoji potreba za sistematskim pristupom zaštiti na radu u oblasti turizma generalno.
Pristup finansijskim sredstvima radi očuvanja kapaciteta u sektoru	Likvidnost je prvobitno uspostavljena pomoću MMF-ovog kredita i vladinih mjera. Svjetska banka i EIB će obezbijediti dio dugoročnog finansiranja.	I dalje je potrebna finansijska podrška za rješavanje nelikvidnosti i prilagođavanje poslovnih modela i ponude.
Prilagođavanje poslovnog modela i ponude usluga	USAID-ov projekat Turizam će obezbijediti određenu podršku.	Potrebna je značajna finansijska i tehnička podrška za planiranje i uvođenje inovacija.
Reorijentacija poslovanja radi opsluživanja novih tržišta	USAID-ov projekat Turizam će obezbijediti određenu podršku.	Potrebna je značajna finansijska i tehnička podrška za analizu i prilagođavanje na nova tržišta.

Na osnovu utvrđenih preostalih potreba, EU4Business Recovery će podršku usmjeriti u tri osnovne oblasti. Oblasti su razmotrene i utvrđene zajedno s ključnim akterima iz izvozno orijentisanih sektora i obuhvataju sljedeće:

Dugoročna podrška uspostavljanju adekvatne sigurnosti i zaštite na radu

- Podrška se može pružiti u vidu izrade sektorskih smjernica za sigurnost i zaštitu na radu (s naglaskom na aktivnosti u zatvorenom i ugostiteljski sektor).
- Treba je popratiti tehničkom i finansijskom podrškom odabranim mikro, malim i srednjim preduzećima (MMSP) za uvođenje mjera sigurnosti i zaštite na radu u skladu sa sektorskim smjernicama.

Otpornost poslovanja (kroz inovacije i diverzifikaciju klijentele)

- Podršku treba usmjeriti na razvoj turističke ponude u konkretnim destinacijama i rješavanje problema nastalih zbog pandemije COVID-19, na način koji će dodati vrijednost cijelom lancu vrijednosti.
- Da bi se osigurao održiv razvoj i djelotvorno korištenje sredstava, podršku treba usmjeriti na formiranje i jačanje DMO-a i/ili partnerstava (predvođenih posredničkim organizacijama i sastavljenim od turističkih preduzeća, operatora, općina/opština, itd.) koji će primati grantove i koji posjeduju kapacitete za strukturalna poboljšanja i dalju raspodjelu grantova krajnjim korisnicima (hotelima, restoranima, turoperatorima, itd. na lokalnom nivou).
- Tehničku i finansijsku podršku treba ponuditi inovativnim marketinškim aktivnostima (inovativni proizvodi, prilagođavanje cijena, digitalizacija, plasman i promocija putem interneta) koji će destinacijama nemasovnog turizma (u ruralnim, slabo posjećenim, otvorenim područjima) pomoći da privuku veću pažnju potencijalnih posjetilaca.

Savjetodavne usluge (help desk)

- Uspostavom help desk sistema će se MMSP-ima, preduzetnicima i start-up preduzećima pružati informacije o: i) pravnim ograničenjima za djelatnosti u predmetnim sektorima zbog COVID-19 i ii) kako doći do (kriznog) finansiranja od javnih institucija, međunarodnih donatora i razvojnih banaka.

Ako posmatramo turistički sektor, ključ odgovora na krizu leži u ponovnom uspostavljanju povjerenja kod turista i stvaranju okruženja koje nudi zaštitu od virusa COVID-19. Paralelno s tim, MMSP-e treba podržati da bi se prilagodili i izgradili otporniji održivi turizam. To se može ostvariti samo ako se MMSP-i posvete razvoju turističke ponude i inovativnih marketinških (a ne samo promotivnih) aktivnosti u konkretnim destinacijama, time dajući odgovor na izazove koje postavlja COVID-19 i dodajući vrijednost cijelom lancu vrijednosti kroz intenzivnu međusobnu saradnju unutar DMO-a i/ili partnerstava.

LISTA IZVORA

- 1 Izvještaj za Bosnu i Hercegovinu za 2020. godinu, Evropska komisija, 2020.
- 2 Sektorska studija kapaciteta i potencijala za inovacije u preduzećima, GIZ, 2019.
- 3 <http://www.komorabih.ba/en/business-sectors-2/#1608116424897-6abae7a9-576f>
- 4 Sektorska studija kapaciteta i potencijala za inovacije upreduzećima, GIZ, 2019.
- 5 <http://www.komorabih.ba/en/business-sectors-2/#1608116486652-98e94e25-3a6b>
- 6 Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan, br. 18 | jesen 2020. godine, Svjetska banka
- 7 Sektorski izvještaj ILO-a, Posljedice COVID-19 na sektor šumarstva
- 8 http://bhas.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2021/ETR_01_2020_12_0_HR.pdf
- 9 <http://www.bhas.ba/Calendar/Category/11>
- 10 http://bhas.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2021/ETR_01_2020_12_0_HR.pdf.
- 11 <http://www.bhas.ba/Calendar/Category/11>
- 12 Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan, br. 17 | proljeće 2020. godine, Svjetska banka
- 13 Procjena ekonomskog uticaja krize uzrokovane pandemijom COVID-19 u BiH, UNDP, maj 2020. god.
- 14 <https://tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/industrial-production>
- 15 <https://stat.unido.org/database/Monthly%20IIP>
- 16 <https://stat.unido.org/database/Monthly%20>
- 17 Sektorski izvještaj ILO-a, Posljedice COVID-19 na šumarski sektor
- 18 Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan, br. 17 | proljeće 2020. godine, Svjetska banka
- 19 http://bhas.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2021/LAB_02_2020_12_0_BS.pdf
- 20 <http://fzs.ba/index.php/publikacije/mjesečni-bilteni/>
- 21 COVID-19 i svijet rada, Brza procjena uticaja na zapošljavanje i mjera politike, Bosna i Hercegovina, ILO, juli 2020.
- 22 https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/en/home/Blog/Economic_Recovery_after_COVID-19.html
- 23 https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=119_119680-di6h-3qgi4x&title=Covid-19_SME_Policy_Responses; https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/26215Concept_note_and_programme.pdf; https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/29213Presentation_ILO.pdf; <http://www.intracen.org/covid19/Blog/Standards-Life-support-for-small-businesses-during-COVID-19/>; <https://www.pwc.com/us/en/library/covid-19/coronavirus-impacts-metals.html>; <https://www.spotlightmetal.com/first-effects-of-the-corona-pandemic-in-the-foundry-industry-d-42970/>; <https://www.spotlightmetal.com/foundry-industry-world-wide-what-are-the-challenges-a-932714/>; Procjena ekonomskog uticaja krize uzrokovane pandemijom COVID-19 u BiH, UNDP, maj 2020. god.
- 24 Ekonomija u postpandemijskom vremenu, FRIEDRICH-EBERT-STIFTUNG, septembar 2020.
- 25 <https://fmpik.gov.ba/bh/usluge/uredba-javni-poziv.html?task=document.viewdoc&id=1110>
- 26 Ekonomija u postpandemijskom vremenu, FRIEDRICH-EBERT-STIFTUNG, septembar 2020.
- 27 COVID-19: Pregled mjera za stabilizaciju privrede u Bosni i Hercegovini, Deloitte Bosna i Hercegovina Sarajevo, 8. juni 2020.
- 28 Ekonomija u postpandemijskom vremenu, FRIEDRICH-EBERT-STIFTUNG, septembar 2020.
- 29 Odgovor na COVID-19 u Bosni i Hercegovini – Izvještaj o aktivnostima za 2020. godinu, UNDP, februar 2021.
- 30 <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/12/11/bosnia-and-herzegovina-to-help-businesses-weather-the-covid-19-crisis-with-support-from-world-bank>
- 31 <https://www.usaid.gov/news-information/fact-sheets/fact-sheet-workforce-and-higher-access-markets-bosnia-and-herzegovina>
- 32 <https://c2c.ba/en>
- 33 <https://eu4business.ba/>
- 34 Pregled konsultacija s akterima iz izvozno orijentisanih sektora, GIZ, septembar 2020.
- 35 <https://pi.bisnode.ba/portfolios/>
- 36 <https://www.wb6cif.eu/wp-content/uploads/2020/11/WB6-CIF-Study-Prospects-for-Travelling-and-Tourism-Sector-in-the-Western-Balkans-in-2020.pdf>
- 37 <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/vodni-resursi-turisticki-sektor?lang=hr>
- 38 [https://knoema.de/atlas/Bosnien-Herzegowina/topics/Tourismus/Anteil-des-Reise-und-Tourismussektors-am-BIP/Gesamter-Beitrag-zum-BIP-percent-Anteil#:~:text=\(%25\)%20in%202020-,Bosnia%20and%20Herzegovina%20contribution%20of%20travel%20and%20tourism%20to%20GDP,up%20from%2010.5%20%25%20previous%20year.](https://knoema.de/atlas/Bosnien-Herzegowina/topics/Tourismus/Anteil-des-Reise-und-Tourismussektors-am-BIP/Gesamter-Beitrag-zum-BIP-percent-Anteil#:~:text=(%25)%20in%202020-,Bosnia%20and%20Herzegovina%20contribution%20of%20travel%20and%20tourism%20to%20GDP,up%20from%2010.5%20%25%20previous%20year.)
- 39 <https://www.wb6cif.eu/wp-content/uploads/2020/11/WB6-CIF-Study-Prospects-for-Travelling-and-Tourism-Sector-in-the-Western-Balkans-in-2020.pdf>
- 40 Redovni ekonomski izvještaj za Zapadni Balkan, br. 18 | jesen 2020. godine, Svjetska banka
- 41 <https://www.wb6cif.eu/wp-content/uploads/2020/11/WB6-CIF-Study-Prospects-for-Travelling-and-Tourism-Sector-in-the-Western-Balkans-in-2020.pdf>
- 42 <http://www.oecd.org/south-east-europe/COVID-19-Crisis-Response-Western-Balkans.pdf>
- 43 http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2020/TUR_02_2020_11_0_EN.pdf
- 44 <https://www.rzs.rs.ba/front/category/18/154/?page=1>
- 45 Ministarstvo statistike RS
- 46 http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2020/TUR_02_2020_11_0_EN.pdf
- 47 <https://www.rzs.rs.ba/front/category/18/154/?page=1>
- 48 <https://www.rzs.rs.ba/front/category/18/154/?page=1>
- 49 <https://www.reuters.com/article/bosnia-tourism/coronavirus-cuts-bosnian-tourism-by-70-6-in-first-half-of-2020-idUKL8N2FC22M?edition-redirect=in>
- 50 https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/en/home/Blog/Economic_Recovery_after_COVID-19.html
- 51 <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2020/12/impact-of-the-pandemic-on-tourism-behudi.htm>
- 52 <https://www.wb6cif.eu/wp-content/uploads/2020/11/WB6-CIF-Study-Prospects-for-Travelling-and-Tourism-Sector-in-the-Western-Balkans-in-2020.pdf>
- 53 https://www.g20-insights.org/policy_briefs/the-covid-19-crisis-and-tourism-response-and-recovery-measures-to-support-the-tourism-sector-in-oecd-countries/; <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/47045bae-en.pdf?expires=1615729977&id=id&accname=guest&checksum=DABB1CCA2C8D3C15473B78C2632EDBBC>; <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/rebuilding-tourism-for-the-future-covid-19-policy-responses-and-recovery-bced9859/>; <https://www.unwto.org/news/un-policy-brief-on-tourism-and-covid-19>
- 54 <https://www.wb6cif.eu/wp-content/uploads/2020/11/WB6-CIF-Study-Prospects-for-Travelling-and-Tourism-Sector-in-the-Western-Balkans-in-2020.pdf>
- 55 <https://fmpik.gov.ba/bh/usluge/uredba-javni-poziv.html?task=document.viewdoc&id=1110>
- 56 <http://business-magazine.ba/2020/12/30/turisticki-vau-ceri-rs-vaze-do-30-juna-2021/>
- 57 <https://chemonics.com/projects/promoting-bosnia-and-herzegovina-as-a-competitive-tourist-destination/>
- 58 PREGLED SVIH TRENUTNO AKTUELNIH PROGRAMA PODRŠKE U ZEMLJI, PO INFORMACIJAMA OD INSTITUCIJA BIH I RAZNIH DONATORA, GIZ, februar 2021.
- 59 <https://eu4agri.ba/en/about-eu4agri/>
- 60 Zurab Pololikashvili, generalni sekretar UNWTO

1010 0010 1001
0011 1110 0110
0110 0111 0001
1010 0011 1101

0011 1110 0110
0110 0111 0001
1010 0011 1101
0010 1001 0001

SERVICE

@